

О. Пащенко, старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України

Особливості встановлення причинного зв'язку в злочинах, що посягають на безпеку виключно небезпечних виробництв

До злочинів, що посягають на безпеку виключно небезпечних виробництв належать ті, що передбачені ст.ст. 273, 274 КК України. Зазначені суспільно небезпечні діяння відносять до злочинів з матеріальним складом. Тому для їх кваліфікації необхідно встановлювати причинний зв'язок між допущеними на виробництві порушеннями правил безпеки та суспільно небезпечними наслідками, які настали.

Проблема причинного зв'язку є однією з найбільш докладно досліджених у теорії кримінального права¹. Проте до єдиної думки в розумінні причинного зв'язку науковці так і не дійшли. Загальновизнано, що наука кримінального права не створює свого власного поняття причинного зв'язку, а використовує розуміння причинності, розроблене в філософії. Причинність – це об'єктивний, тобто існуючий поза та незалежно від людської свідомості, зв'язок між явищами матеріального світу, який характеризує їхню генезу – відносини між породжуючим і породжуваним явищами². Причинність є лише одним з видів зв'язку, які існують в матеріальному світі. Причинні зв'язки, пов'язані із поведінкою людини, є різними у своєму розвитку і роль кожного з них нерівноцінна. Пізнання причинних зв'язків при дослідженні злочинної поведінки передбачає штучне ізолювання розглядуваних явищ із загальної системи взаємозв'язку. Вченого, фахівця в галузі кримінального права, цікавлять причинні зв'язки між поведінкою людини у вигляді суспільно небезпечного діяння і суспільно небезпечними наслідками. Тобто, кримінальне право лише конкретизує причинний зв'язок стосовно тих явищ, які воно вивчає, обмежуючи дослідження певними рамками.

¹ Див., напр.: *Церетели Т. В.* Причинная связь в уголовном праве. – Тбилиси, 1957; *Його ж.* Причинная связь в уголовном праве. – М., 1963; *Ковалев М. И., Васьков П. Т.* Причинная связь в уголовном праве. – М., 1958; *Малинин Б. В.* Причинная связь в уголовном праве. – СПб., 2000; *Ярмыш Н. Н.* Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ). – Х., 2003.

² Див.: *Курс советского уголовного права. Часть Общая. Т. 1 / М. Д. Шаргородский, И. И. Солодкин, С. А. Домахин и др. / Отв. ред. Н. А. Беляев и М. Д. Шаргородский.* – Л., 1968. – С. 339.

В кримінально-правовій літературі радянського періоду була вельми поширена теорія необхідного спричинення. Найбільший внесок у становлення та розвиток цієї теорії зробив А. Піонтковський. На його думку, не будь-яка дія, що знаходиться у зв'язку з суспільно небезпечним наслідком, може тягти за собою кримінальну відповідальність. Під час розгляду наслідків будь-яких людських дій, в тому числі протиправних, особливе значення має розуміння відмінності між необхідністю та випадковістю як об'єктивними категоріями, наслідки людських дій підпорядковані закономірностям зовнішнього світу з його взаємним зв'язком і переплетінням необхідності та випадковості. В будь-якій сфері відносин між людьми треба розрізняти необхідні та випадкові наслідки їх дій¹. Далі А. Піонтковський пише, що питання про відповідальність за наслідки, що настали, може бути поставлене і позитивно вирішене лише тоді, коли ці наслідки були необхідними, закономірними наслідками вчиненої особою дії, мали у ній своє підґрунтя². Для встановлення кола дій, котрі стали об'єктивною передумовою відповідальності, А. Піонтковський та прихильники теорії необхідного спричинення, сформулювали такі основні положення.

По-перше, діяння особи має передувати в часі злочинному наслідку. В тому разі, коли наслідок настав до вчинення злочину або одночасно (паралельно) з ним, то причинний зв'язок відсутній³.

По-друге, якщо кримінальна відповідальність пов'язана з порушенням будь-яких правил, потрібно встановити, які саме правила були порушені і чи спричинено наслідок саме фактом порушення цих правил⁴.

¹ Див.: *Піонтковський А. А.* Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М., 1961. – С. 213.

² Див.: Там само.

³ Див., напр.: *Ковалев М. И., Васьяков П. Т.* Вказ. праця. – С. 33; Уголовное право БССР. Часть Общая / И. И. Горелик, И. С. Тишкевич, П. А. Дубовец и др.; под ред. Горелика И. И. – Мн., 1978. – С. 73; *Пинаев А. А.* Курс лекций по общей части уголовного права. – Кн. 1. О преступлении. – Х., 2001. – С. 82, 83.

⁴ Див., напр.: *Борисов В. И.* Уголовная ответственность за нарушение правил при производстве строительных работ: Дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / Харьк. юрид. ин-т. – Х., 1974. – С. 92, 93; *його ж.* Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 08 / Укр. юрид. акад. – Х., 1992 – С. 257, 258; *Наумов А. В.* Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999. – С. 189, 190; Курс уголовного права. Общая часть. – Т. 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. / Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, Н. Е. Крылова и др. / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой – М., 1999. – С. 238; *Гизимчук С. В.* Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, касающихся обеспечения безопасности дорожного движения: Дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / Ун-т внутр. дел МВД Украины. – Х., 1999. – С. 124.

По-третє, наслідки, що настали, повинні бути результатом діяння винного, а не якогось іншого діяння. Причому ці наслідки мусять бути необхідними, закономірними наслідками вчиненого особою діяння та мати в ньому своє підґрунтя. Аналізовані дії повинні бути головною обставиною, що породила настання наслідків¹.

По-четверте, якщо на розвиток подій вплинули дії третіх осіб, природних стихійних сил, самих потерпілих, поведінка тварин тощо і при цьому вони справили такий вплив, унаслідок якого настали наслідки, котрі не випливають з необхідністю з дії, то їх треба вважати випадковими. Такі наслідки виникають під впливом іншого ланцюга причинності, який вплинув на розвиток подій, що нас цікавлять².

Використання категорій необхідності та випадковості, які покладено в основу теорії необхідного спричинення, дозволяє встановити, що саме даний суспільно небезпечний наслідок у процесі послідовного розвитку шкідливої події в часі з необхідністю вплив з певного конкретного діяння, що було вчинене особою, а не знаходиться стосовно нього у випадковому відношенні.

А. Пионтковський відзначав, що у справах про нещасні випадки на виробництві вимагається уважний аналіз конкретних обставин справи, аби встановити причинний зв'язок між діями чи бездіяльністю особи, відповідальної за безпеку на виробництві, та настанням нещасного випадку. До кримінальної відповідальності повинні бути притягнуті справжні винуватці цих «нешасних випадків», дії чи бездіяльність яких була причиною «нешасного випадку». Відсутній причинний зв'язок,

¹ Див., напр.: *Ковалев М. И., Васьков П. Т.* Вказ. праця. – С. 36, 57; *Соколовский З. М.* Проблемы использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний для установления причинной связи явлений: Дис. ... д-ра юрид. наук – Х., 1968. – С. 324; *Курс советского уголовного права: В 6 т. – Т. 2: Преступление / А. А. Пионтковский / Ред. кол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. – М., 1970. – С. 184; Касьянок В. И.* Уголовная ответственность за повреждение путей сообщения и транспортных средств: Текст лекций. – Х., 1979. – С. 31; *Бажанов М. И.* Уголовное право Украины. Общая часть: Конспект лекций. – Днепропетровск, 1992. – С. 40.

² Див., напр.: *Ковалев М. И., Васьков П. Т.* Вказ. праця. – С. 60; *Антипов В. И.* Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности на взрывоопасных предприятиях или во взрывоопасных цехах: Дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / Харьк. юрид. ин-т. – Х., 1983. – С. 111; *Борисов В. И.* Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины. – С. 267; *Курс уголовного права. Общая часть. – Т. 1: Учение о преступлении. – С. 238; Тяжкова И. М.* Неосторожные преступления с использованием источников повышенной опасности. – СПб., 2002 – С. 79,80.

наприклад, тоді, коли «нешасний випадок» на виробництві виник унаслідок самочинних дій потерпілого («вини потерпілого»), а не тих чи інших розпоряджень службової особи, відповідальної за дану ділянку роботи¹.

Особливості причинного зв'язку між порушенням правил безпеки виключно небезпечного виробництва і суспільно небезпечними наслідками цього порушення зумовлені змістом суспільних відносин, які складають основні безпосередні об'єкти цих злочинів, механізмом спричинення їм шкоди, а також природою злочинних наслідків.

Основними безпосередніми об'єктами злочинів, що розглядаються, є безпека відповідного виключно небезпечного виробництва: вибухонебезпечного або такого, де використовуються ядерні чи радіоактивні матеріали. Шкода цим об'єктам спричиняється шляхом розриву соціального зв'язку між суб'єктами суспільних відносин, що породжує зниження рівня безпеки відповідного виключно небезпечного виробництва, і що, в свою чергу, тягне за собою настання наслідків (похідних), вказаних у диспозиціях ст.ст. 273, 274 КК. Як бачимо, спричинення шкоди об'єкту посягання пов'язано із двома наслідками: зниженням рівня безпеки (проміжний) та тими, що зазначені в законі (похідні). Тому необхідно встановлювати причинний зв'язок між порушенням та зниженням рівня безпеки відповідного виключно небезпечного виробництва і далі наслідками, що зазначені в законі. Таким чином, встановлення причинного зв'язку тільки між діянням та наслідками, що зазначені в ст.ст. 273, 274 КК, є недостатнім для застосування цих законів про кримінальну відповідальність. Це пов'язано з тим, що такі наслідки притаманні не тільки складам злочинів, що досліджуються, а й вбивствам, спричиненням тілесних ушкоджень, знищенню майна, порушенню правил екологічної безпеки тощо. В дійсності можливі ситуації, коли відповідна шкода хоча і настає після порушення правил безпеки, але причинно не пов'язана зі зниженням рівня безпеки відповідного виключно небезпечного виробництва. Це означає, що зазначена шкода настає внаслідок посягання не на відносини безпеки виробництва в цій сфері, а на інші об'єкти – особу, власність, екологічну безпеку або ті самі відносини безпеки виробництва, але в іншій сфері (загальної безпеки, безпеки виконання звичайних або підвищено небезпечних робіт тощо).

Оскільки суспільно небезпечні діяння, передбачені ст.ст. 273, 274 КК, є злочинами з похідними наслідками, то «вірогідно, що встановленню підлягає як причинний зв'язок між діянням і проміжним наслідком

¹ Див.: *Пионтковский А. А.* Вказ. праця. – С. 222.

(безпосередній причинний зв'язок, іноді його називають прямим), так і між діянням і похідним наслідком (опосередкований причинний зв'язок)»¹. Як відомо, в злочинах з похідними наслідками діяння безпосередньо породжує тільки проміжний наслідок, який в свою чергу викликає можливість настання похідного наслідку². Саме діяння, як слушно зауважував М. Бажанов, безпосередньої участі в настанні похідних (додаткових) наслідків не бере³. Тому реальну можливість їх настання створює основний (проміжний) наслідок, а не тільки діяння. Стосовно порушення правил безпеки виключно небезпечного виробництва ланцюжок причинності має такий вигляд: 1) діяння винного тягне за собою зниження рівня безпеки відповідного виробництва (вибухонебезпечного або такого, де використовуються ядерні чи радіоактивні матеріали) – проміжний наслідок; 2) настання зазначеного наслідку створює реальну можливість настання похідних від нього наслідків: шкоди здоров'ю потерпілого, загибелі людей тощо. Таким чином, зазначені похідні наслідки досліджуваних злочинів опосередковані настанням проміжного наслідку (зниженням рівня безпеки виробництва), який власне і виступає причиною їх настання.

Причинний зв'язок у випадках, що досліджуються, може бути подано у вигляді схеми: $D \rightarrow H1 \rightarrow H2$, де D – порушення правил безпеки виключно небезпечного виробництва (суспільно небезпечне діяння); \rightarrow — причинний зв'язок; $H1$ – зниження рівня безпеки вибухонебезпечного виробництва або виробництва, на якому використовуються ядерні чи радіоактивні матеріали (основний (проміжний) наслідок); $H2$ – загроза загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків, шкода здоров'ю потерпілого, загибель людей або інші тяжкі наслідки (додаткові (похідні) наслідки).

Треба мати на увазі, що на практиці можливі випадки, коли наслідки можуть бути спричинені спільними діями (бездіяльністю) декількох осіб. Діяння кожної з цих осіб знижує рівень безпеки виключно небезпечного виробництва, а наслідки, що настали, причинно пов'язані з тим порушенням, якого припустився кожний із винних. Тому, якщо буде встановлено, що кожне з цих порушень являло собою причину шкоди, яка настала, всі винні особи нестимуть кримінальну відповідальність за ст. 273 або 274 КК. Слід зазначити, що для з'ясування характеру при-

¹ Шевченко Є. До питання про причинний зв'язок у злочинах з похідними наслідками // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3. – С. 199.

² Див.: Там само. – С. 204.

³ Див.: Бажанов М. И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины. – Х., 2000. – С. 23.

чинного зв'язку під час злочинного порушення правил безпеки виробництва має значення також розгляд умов реалізації можливої небезпеки. Вони являють собою систему чинників спричинення. Серед них основним (головним) початковим елементом є винна поведінка людини, яка полягає в порушенні правил безпеки. Ця поведінка — причина негативною (з позиції нашої оцінки) дії інших умов.

У тих випадках, коли порушення правил безпеки безпосередньо тягне за собою настання наслідків, зазначених у ст. ст. 273, 274 КК, встановлення необхідного причинного зв'язку не викликає особливих труднощів. Це так званий прямий причинний зв'язок.

Однак для всіх злочинів проти безпеки виробництва (в тому числі тих, що досліджуються), більш характерним є не прямий розвиток причинного зв'язку, а опосередкований. За такого розвитку причинного зв'язку порушення створює лише реальну можливість для дії інших шкідливих чинників, а також необережних дій потерпілих та інших осіб. Про це свого часу писав Н. Яблоков, аналізуючи причинний зв'язок у справах про злочинні порушення правил охорони праці та техніки безпеки¹. Отже, у цьому випадку подальший розвиток причинного зв'язку відбувається в поєднанні з зазначеними чинниками. Під час аналізу подібних ситуацій М. Єфімов висловив думку, згідно з якою у разі, коли діяння, «яке являє собою необхідну умову, саме по собі не призвело б до настання наслідків, що фактично мали місце, то, відтак, воно не є їх причиною. Причину в таких випадках слід шукати в діях третіх осіб чи самого потерпілого, поведінці тварин, впливі стихійних сил природи, втручанні механізмів тощо»². М. Гринберг вважав, що в подібних випадках наявність привхідних чинників надає причинному зв'язку випадкового характеру. На тій підставі, що наслідок, який настав від ззовні випадкових чинників, все ж був обумовлений певним порушенням, М. Гринберг робив висновок про те, що для подібних випадків об'єктивна сторона злочину можлива і за наявності причинно-випадкового зв'язку. «Якщо та чи інша особа мала відповідний обов'язок з охорони державних, суспільних чи особистих благ громадян і якщо настає об'єктивно-випадковий результат, то винному цей результат ставиться на загальних засадах, і в цьому плані поділ злочинних наслідків на об'єктивно-випадкові та об'єктивно-необхідні втрачає своє значення»³. Проти такого

¹ Див.: Яблоков Н. Причинная связь по делам о преступных нарушениях правил охраны труда и техники безопасности // Сов. юстиция. — 1969. — № 13. — С. 10.

² Ефимов М. Причинная связь в уголовном праве. — Там само. — 1966. — № 15. — С. 8.

³ Гринберг М. С. Объективная сторона преступления в области использования техники // Труды по правоведению. Материалы конф. Новосиб. фак-та Свердловск. юрид. ин-та по итогам науч.-исслед. работы 1967 г. — Новосибирск, 1968. — С. 106, 107.

вирішення досліджуваного питання можна навести наступні міркування. Необхідність встановлення та підтримання відносин безпеки вибухонебезпечного виробництва, а також такого, де використовуються ядерні чи радіоактивні матеріали, обумовлена виключною небезпекою такого роду виробництв. Підтримання нормального стану цих суспільних відносин забезпечується за допомогою додержання різноманітних правил поведінки, що закріплені у відповідних нормативних актах (в тому числі за допомогою технічних норм). Порушення певного правила безпеки спричиняє шкоду безпеці виробництва в цілому, оскільки потенційна небезпека, що об'єктивно притаманна виключно небезпечній виробничій діяльності, перетворюється на реальну можливість настання суспільно небезпечних наслідків. Проте сама по собі можливість настання наслідків ще не є цим наслідком. Настання подібної небезпеки є лише свідченням того, що негативним явищем, які об'єктивно притаманні виключно небезпечній виробничій діяльності і на запобігання настання яких були спрямовані відносини безпеки виробництва, надана можливість негативного розвитку. В деяких випадках сам по собі розвиток негативних змін може з необхідністю викликати настання суспільно небезпечних наслідків – перехід від одного стану до іншого має жорстко залежний характер. У цьому разі спостерігається прямий причинний зв'язок. Однак якщо порушення правил може призвести до настання шкідливих наслідків лише за допомогою привхідних чинників, то за логікою М. Єфімова таке порушення не є причиною настання наслідків, а з точки зору М. Гринберга має місце причинно-випадковий зв'язок. Таким чином, підтримка позицій зазначених авторів призводить до необґрунтованого розширення кола осіб, що притягаються до кримінальної відповідальності або за відсутності причинного зв'язку між діянням і наслідками, або на підставі причинно-випадкового зв'язку. Тому погодитися з наведеними позиціями ми не вважаємо можливим. А це означає, що хоча суспільно небезпечні наслідки можуть настати, а можуть і не настати, зв'язок між ними та порушенням має внутрішню необхідність, побудовану на теорії вірогідності.

При розгляді питання про причинний зв'язок треба також проводити розмежування між причиною та умовою будь-якої події. Мабуть, тому важливо мати уявлення, що причина – це те, що з необхідністю, закономірністю викликає, породжує наслідок. Умова – це обставина, від якої будь-що залежить. Причина завжди є умовою настання наслідку, проте навіть необхідна умова не завжди є причиною. Тому під час впливу на розвиток причинного зв'язку різноманітних додаткових чинників необ-

хідно застосовувати метод штучного ізолювання. Якщо при виключенні діяння особи із загального ланцюга подій буде встановлено, що без цього порушення наслідки не настали б, то має місце необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками. Наявність чи відсутність привхідних чинників не впливає в цьому випадку на розвиток причинного зв'язку. Так, у перебігу розслідування кримінальної справи стосовно аварії на Чорнобильській АЕС було встановлено, що «реакторні установки з реакторами РБМК-1000 мають деякі недоліки конструкції»¹. Проте «першопричиною аварії виявилось вкрай маловірогідне поєднання порушень порядку та режиму експлуатації. Катастрофічних розмірів аварія набула у зв'язку з тим, що реактор було приведено персоналом в такий нерегламентний стан, в якому істотно підвищився вплив позитивного коефіцієнту реактивності на зростання потужності»². Разом з тим було відзначено, що за умови додержання регламенту конструкція реакторної установки передбачала захист від подібного типу аварій з урахуванням фізичних особливостей реактора, включаючи позитивний паровий коефіцієнт³. Таким чином, наслідки аварії на Чорнобильській АЕС настали не через недоліки конструкції реакторної установки, які були лише умовою, а через порушення персоналом правил ядерної безпеки, які і були причиною настання цих наслідків.

У тому разі, коли шкідливі наслідки настали б навіть без пропущеного порушення, тобто, по суті, стали результатом домінуючої дії привхідних чинників, то причинного зв'язку тут немає, а має місце інший розвиток події.

Наприкінці наведемо вислів А. Піонтковського про те, що необхідними наслідками дій особи можуть бути визнані лише ті наслідки, які в даній конкретній обстановці були реально можливими наслідками, котрі закономірно настали за певних умов через вчинення даних дій⁴.

¹ Архив Верховного Суда Российской Федерации. Приговор Судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда СССР от 29 июля 1987 г. по делу Брюханова В. П. и др. – С. 24.

² Там само. – С. 17, 18.

³ Див.: Там само. – С. 18.

⁴ Див.: *Пионтковский А. А.* Вказ. праця. – С. 226.